

NYELVMŰVELÉS

A chiasmus vagyis keresztteződés. Két mondatrész vagy mondat sorrendjének a megfordítását, az egyes alkotóelemeknek a görög *chi* betű formájában (keresztben) való elhelyezését nevezték a régi stilisztikák *chiasmus*nak. Magyar neve *keresztteződés*. Az emelkedettebb szónoki és költői stílusnak volt egyik nem ritkán használt kifejező eszköze. Gyakran találkozunk véle a latin szónoki és történeti munkákban. Legeredetibb alakjában a gondolatritmusnak, a fokozásnak volt egyik változata. A Révai-lexikon ezt idézi példának Aranyból: *Kitelt az év, a perc lejára már*. Az első mondatban elül van az állítmány, hátul az alany, a másodikban megfordítva. Ilyen a következő két példa is: 1. *Egyik kezemet Kelet fogta meg, Másik kezemet fogja napnyugat* (Makay Gusztáv idézi Reményik Sándor valamelyik verséből, Magyar Szemle XLI. 412.). Az első sorban alany-állítmány a sorrend: Kelet fogta meg, a másodikban állítmány-alany: fogja napnyugat. 2. *Kalapáló szívét csitította s elfojtotta a lelkében viharzó lángot* [Janovics Jenő, A Bánk bán nyomában, E. M. XLVII (1942), 77.] Ebben a példában a tárgy és az állítmány cserél helyet egymással.

A chiasmusnak ez az egyszerű formája később tovább fejlődött, szórendi, szerény figurából hatásos, olykor mesterkélt alakzattá, néha pusztá szójátékká változott. Ez akkor következett be, amikor a mondat vagy szókapcsolat megfordítása ugyanazokkal a szavakkal történt. Ilyen mindjárt ez a népmesei befejező fordulat: *Én a tied, te az enyém*, ásó-kapa sem választ el minket több egymától. — Vagy ez a másik, hasonlóképpen közismert bírálat: *Ami jó benne, nem új, ami új, az nem jó*. — Ilyen az a szólás is, amelynek a megfordítását az idén nyáron Kidében halottam: Minden rosszban van valami jó, de minden jóban van valami rossz is. Vagy ez az ősrégi szentencia: Nem azért élünk, hogy együnk, hanem azért eszünk, hogy éljünk.

Igy értelmezi a chiasmust *Zlinszky* Aladár is a Dézsi Lajos szerkesztette Világirodalmi Lexikonban (Budapest, 1930—1933. I. 438.). Ilyen példát idéz Petőfinek „Ujjonnan visszajött a régi baj“ kezdetű költeményéből: *Az élet rövid béke s hosszú harc, És a halál rövid harc s hosszú béke*. Cikkének végén azonban ezt írja: „Chiasmusnak nevezzük azt is, ha nem ugyanazok a szavak ismétlődnek, csak a gondolatok elhelyezése chiasztikus. Pl. Arany Toldijában (I.): Elvonult a tábor, csilapul morajja, Ezt a szél elhordta, azt a por takarja.“

A chiasmusnak abból az újabb fajtájából szeretnék egynéhányat bemutatni, amelyekre olvasás közben bukkantam rá kb. egy esztendő leforgása alatt. A példák között nehéz rendet teremteni. Az egyszerűbbeket talán még lehetne a mondatrészek viszonya szerint csoportosítani, mint állítmány és alany, tárgy és állítmány, vagy jelző és jelzett szó megfordítása, de ez igen. külsőséges fölosztás volna, azonkívül nem férnének belé az összetettebbek. Az sem volna észszerű, ha emezeknek viszont más alapot keresnénk a csoportosításra. Ezért egyelőre megelégszem pusztá fölsorolásukkal, az egyszerűbbekkel kezdem, mondjuk, a jelzős szerkezetűekkel mint leggyakoribbakkal; később, ha majd még több és többféle példát gyűjtöttem össze, talán sikerül osztályokba is sorozni őket.

1. Egy rádióelőadás címe 1941. szeptember 15-én ez volt: *Királyok költője — költők királya* (Nem tudom, kiről szólt az előadás, talán Shakespeare-ről).

2. Az 1941. évi budapesti őszi nemzetközi vásár alkalmával a levették esarnokán ez a fölirat állott: *A jövő nemzedéke a nemzet jövője*.

3. A hírverés szolgálatában állott az a chiasmus is, amely a hirdetőoszlopokon egy cukorkagyáros (édesműves?) szellemességét dicsérte: *Csillag cukorka a cukorkák csillaga*.

4. Kosztolányi Dezső írja Katona Józsefről és Bánk bánjáról: Ámulva szemléljük ezt a két csodát, melyet elének tár: *az élete tragédiáját s a tragédiája életét* (Lenni vagy nem lenni, 139. l.).

5. Olyan jó, olyan felemelő együtt örvendeni *a hit jutalmazottaival*, együtt örvendeni magával *a megjutalmazott hittel* [Kiss Jenő, A paplanyos, Erd. Helikon XIV (1941), 663.].

6. A Magyar Nemzet 1941. évi IV. évfolyamának szeptember 3-iki számából való a következő: Klasszikus nyelvújítási példák: *... a tanáros rém és a rémes tan*.

7. A jelző és a jelzett szó megfordítása olvasható Illyés Gyulának A betegség értelméről című versében a következőkben: *Úrhatnám szolgálk és szolgálai urak* fölött csak magamnak vagyok áldozat [Magyar Csllag II (1942.), I:329.].

8. Reményik Sándor Predestináció című költeményéből való ez: *Óh, árvasággá szűkült végtelen, Óh, végtelenné tágult árvaság*.

9. Ilyen egyetlenül sikerült koncentráció a magasabb fokú irodalomban is látható. Ilyen például *a végtelenül ügyes és ügyesen végtelen* A. France (Szabó Dezső, A legfiatalabb irodalom, Egyenes úton 182. l. Genius-kiadás).

10. Illyés Gyulának és kritikusanak e *merészen közös, helyesebben közösen merész* feltevése erőteljes visszhangot váltott ki a szabad francia újságokban (M. Nemzet 1941. augusztus 29.).

11. [A félelmitikus] *félig lustán tevékeny és félig tevékenyen lusta* (Lin Yutang, A bölcs mosoly, ford. Benedek Marcell, 125. l.).

12. Jön majd a fanyar és sorvatag nemzedék, amely *tengve él és élve teng* (M. Nemzet, 1941. V. 11.)

13. ... másoknak ezüstöt, aranyat adni, nagy dolgokat ígérni, *kérve ajándékozni és ajándékozva kérni* (Spectator idézi gróf Forgách Ferenc püspök, erdélyi kancellártól Tündérország című cikkében a M. Nemzet 1941. december 7-iki számában).

14. 1920-ban az *írótudósok (vagy tudós írók)* vezető csoportja összefoglalja a magyar feladatokat a világirodalmi kutatások terén [Gál István, Babilons szerepe a magyarországi angol műveltségben, Erd. Hel. XIV (1941), 727.].

15. ... a szavak egyszerre tánera lendültek és *a zene emelte az értelmet, az értelem a zenét* [Kosztolányi Dezső (Arany Jánosról), Lenni vagy nem lenni, 168. l.].

16. Nem a *marxizmus* találta ki az osztálygyűlöletet, hanem az *osztálygyűlölet* találta ki a *marxizmust* (Coudenrove-Kalergi, Totális állam, totális ember, ford. Gáspár Zoltán, 135. l.).

17. Ezeket az értékeket (béke, szabadság, állam) csak akkor lehet megteremteni és megtartani, ha *a jog a hatalomra s a hatalom a jogra* támaszkodik (Uo. 20. l.).

18. Spártában *az ember élt az államért*, Athénben *az állam az emberért*, (Uo. 25. l.).

19. Békében *a jog* uralkodik a *hatalmon*, háborúban *a hatalom a jogn* (Uo. 21. l.).

20. Ezért tehát rendezett szabadságot akar [az angol] — nem a rendetlenség szabadságát vagy annak kikerülhetetlen következményét, a zsarnokságot, hanem *szabadságot a rendben és rendet a szabadságban* (Stanley Baldwin, Mi angolok, ford. Csécsi Imre, 26. l.).

21. És így született *világnézetből személyeskedés*, majd ami ennél még

rosszabb, személyeskedésből — világnézet (Asztalos István, Levél egy régi munkástársamnak, M. Csillag, II, 1942. II : 80. l.).

22. ... az utóbbi időben egyre uralkodóbbá lett egy irracionális filozófia, amely minden értelmet megtagad az élettől és — minden életet az értelemről (Komlós Aladár, Az új magyar líra 229. l.).

23. ... a közösség azért erős, mert ha a részek az egészért dolgoznak, az egész a részekért dolgozik (Salvador de Madariaga, Elysiumi mezők, ford. G. Beke Margit, 49. l.).

24. Az együttműködésben egyetlen hadászati felfogásnak kell érvényre jutnia: egy mindenkiért, mindenki egyért, a három hatalom egybeolvasztotta sorsát (M. Nemzet 1941. XII, 17.).

25. Milyen örömmel vállalják a játék kedvéért a feladatot és a feladat kedvéért a játékot [Szentimrei Jenő, A herceg testőrei, M. Csillag I (1941). 115. l.].

26. Csináltak vallást lélek nélkül és új lelket vallás nélkül (Jánosi József idézete XII. Pius pápa karácsonyi beszédéből, Magyar Szemle XLII, 62. l.).

27. Szigor nélkül nincs becsület, becsület nélkül nincs szigor (Gagy László, Pillangó Zsuzsika, 189. l.).

28. Szalontáról a szalonba vágyakozott, felfelé, a szalonból pedig Szalon-tára vissza (Kosztolányi Dezső, Lenni vagy nem lenni 155. l.).

29. Sok ember túléli az életkedvét, de csak a költőt éli túl az életkedve (Osvát Ernő aforizmája, idézi Babits Mihály Irók két háború közt című munkájának 78. lapján).

30. Az ömlő vért bocsánat és a bocsánatot ömlő vér követte (Gallieus. Itélet Madame Meddour perében, M. Nemzet, 1941. XII. 14.).

31. Mint anya gyermekét szeretettel. Mint gyermek az anyját szerettelek [Bartalis János, Kolozsvárhoz című versében, Erd. Hel. XV (1942.), 11.].

32. Mint valami szellemi titán, hol az ég ellen küzd a föld nevében, hol a föld ellen az ég nevében (Makay Gusztáv idézi Reményik Sándor valamelyik kritikájától, M. Szemle XII, 423.).

33. Nem a jövőt nézi a multak szemével, hanem a multat a jövő szempontjából (Babits Mihály, Irók két háború közt 264. l.).

34. [Illyés Gyula] tud a népé lenni anélkül, hogy a kultúrát megtagadná, és a kultúráé, anélkül, hogy a népet (Uo. 112. l.).

35. Mindig éhes volt. Éhes volt a szerelemre. Mindig szerelmes volt. Szerelmes volt az éhségbe (Kosztolányi Dezső, Kortársak 246. l.).

36. Akit legyőztem, azt meg is győztem. Akit meggyőztem, azt legyőztem (Salvador de Madariaga, Elysiumi mezők, ford. G. Beke Margit, 59. l.).

37. A görög ember nem volt isteni, de a görög istenek emberiek voltak (Lin Yutang. A bölcs mosoly, ford. Benedek Marcell, 30. l.).

38. Az életem olyan volt, mint egy álom és az álmaim olyanok, mint az élet (Babits Mihály, A gólyakalifa, 5. l.).

39. Ki él, ha Anglia meghal? ki hal meg, ha Anglia él? [Ottlik László idézi egy angol költőtől „Pax Britannica” című cikkében, Hírel VII (1942), 209.].

40. Amim ma van, a messziségbe látom, S mi eltűnt már, most a valóságom [Goethe Ajánlás a Fausthoz, Kovács László fordítása, Erd. Hel. XII (1939.) 355. l.].

41. Lényegében minden hasonlat disszonancia, mert csak különböző dolgok hasonlítanak és csak hasonló dolgok különböznek (József Jolán, József Attila élete, 373. l. József Attila Bartók Béla zenéjéről).

42. Nem azok bírálják az esszéizmust, akik legjobb esszéinket írják és nem azok írják legjobb esszéinket, akik sikraszállnak az esszéizmus ellen (Mátrai László, Tudomány és irodalom, M. Csillag II, 1942. I : 105. l.).

43. „Ezeket a jegyzeteket — írja Babits — egy művész írta, aki néha a tudományról álmódott.“ És ugyanígy — szerencsére — akadhatnak tudósok, akik néha a művészetéről álmodnak (Uo. 105. l.).

44. Ami igazán érdekes benne [az intervjúban], rendszerint nincs benn az újságban, ami pedig benne van, ritkán érdekes (M. Nemzet, 1942. április 5.).

45. A francia szerint: minden szabad, ami nincs külön megtiltva. A német szerint: minden meg van tiltva, ami nem szabad (Tempefői, Magyarul is lehetne? M. Nemzet, 1942. február 6.).

46. Jogállamban előbbre való a jog, mint a hatalom — hatalmi államban előbbre való hatalom, mint a jog (Coudenhove-Kalergi, Totális állam, totális ember, ford. Gáspár Zoltán, 16.).

47. A jogállam azért él a hatalommal, hogy érvényt szerezzen a jognak, a hatalmi állam azért él a joggal, hogy hatalmát fenntartsa és megszilárdítsa (Uo.).

48. ... talán nem a házasság reformjával kell a közerkölesöt, hanem a közerköles reformjával a házasságot megszilárdítani (M. Nemzet, 1941. május 11.).

49. [A falu] annyit termel, amennyit fogyaszt, és annyit fogyaszt, amennyit termel (Szabó Zoltán, A tardi helyzet 157. l.).

50. Minden magyar parasztot született arisztokratának tartok. Mi a különbség hát köztünk? — Semmi különbség sincs! Én is minden arisztokratát született parasztnak tartok [Illyés Gyula, Naplójegyzetek. Nyugat XXXIV. (1941), 515. l.].

51. ... ami a természeti világban az időjárás, az a szellemi életben a világnézet. Megmagyarázhatatlan szeszélyesség látszata alatt szigorú októrvény érvényesül benne, vagy ha valakinek jobban tetszik így: szigorú októrvény látszata alatt megmagyarázhatatlan szeszély érvényesül benne [Ravasz László, A szent izgágaság. Protestáns Szemle XLIX (1940), 161. l.].

Mint látható, a kereszteződés különös alakzata nem is olyan ritka a magyar irodalomban sem, ha egy év alatt (amely olvasmányok dolgában nem is volt gazdag) ennyi gyűlt össze. És az is igen valószínű, hogy nem mindeniket jegyeztem föl, nem mindeniket vettem észre, mert minél jobban leköti egy könyv tartalma az ember figyelmét, annál kevésbé ér rá az efféle ügyelni.

Gyakori előfordulását csak részben érteti meg a gondolatok szabatos kifejezésére való törekvés, sokkal inkább az embernek az a véleszületett hajlandósága, hogy minden eszközét tetszetőssé, széppé, díszessé tegye, vagyis játékos, művészi ösztöne. Nem is más némelyik chiasmus, mint pusztán játék a szavakkal, sokszor csak egy fél lépés választja el az igazán meglepni és elképesztetni akaró szójátéktól. Ez a díszítő kedv az oka annak, hogy ezzel az alakzattal leggyakrabban költőknél és szónokoknál találkozunk, akik hallgatóságukkal, olvasótáborukkal nemesak megértetni akarnak valamit, hanem hatni is akarnak rája.

Kis hibák — gyakori vétségek VII.* 50. Az utca magyar nyelve. Az unalomig fölpanaszolt szeplője az utcának a cégtáblák, hirdetések magyartalansága és helytelen helyesírása. Folyóiratok, napilapok sokszor szóvá tették már ezt a kérdést, de nem venni észre, hogy valami eredménye lett volna; a helyzet nem igen változott meg. Hogy a távolabbi városrészekben ilyen és hasonló hirdetések vannak az ablakban: „Csinosan butorozot szóba azonal kiadó“, azon bosszankodik ugyan az ember, de hamar meg is bocsátja. Nem veheti azonban olyan könnyen, ha előkelő belvárosi moziban olvas illet: Előadások

* Az előbbi közleményeket l. az EM. 1939—42. évf.-ban.